

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 1258
İSAM Yayınları 167
İlmî Araştırmalar Dizisi 72
© Her hakkı mahfuzdur.

İslâm Medeniyetinde DİL İLİMLERİ Tarih ve Problemler

editör

İsmail Güler

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 14.02.2014 tarihli ve
2014/03 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Ağustos 2015
İkinci Basım: Eylül 2025
ISBN 978-625-428-449-6

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Caddesi, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Güler, İsmail (ed.)

İslâm medeniyetinde dil ilimleri: tarih ve problemler / İsmail Güler (ed.). - 2. bs. - İstanbul ; Ankara :
İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2025.

567 s. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 1258. İSAM Yayınları ; 167. İlmî Araştırmalar Dizisi
; 72)

Dizin ve kaynakça var.

ISBN 978-625-428-449-6

İçindekiler

Kısaltmalar 15

Takdim 17

1

ARAP SÖZLÜK BİLİMİ VE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI 23

Soner Gündüzöz

Giriş: Arap Sözlükçülüğünün Kavramsal Boyutu 23

Mu'cem ve Kâmus Kelimelerinin Tanımı 23

I. Arap Sözlükçülüğüne İlişkin Bir Paradigma İnşası:

Dil Malzemesinin Belirlenmesi ve Derleme Faaliyetleri 26

II. Arap Sözlükçülüğünde İlk İlmî Hareketler 32

A. Garîbü'l-Kur'ân Çalışmaları 33

B. Garîbü'l-Hadis Çalışmaları 37

C. Monografik Sözlükler: Haşerat, Hayvan, Bitki vb. Sözlükleri 40

III. Sözlükçülüğü Besleyen Diğer Faaliyetler:

Söz Varlığının Tasnifine İlişkin Projeler 43

A. Yapısal Sözlükler: Morfolojik, Etimolojik ve Diyalektolojik
Sözlükler 43

1. Yapısal ve Morfolojik Sözlükler 44

2. Etimolojik Sözlükler 46

3. Diyalektolojik Sözlükler 48

B. Anlam Eksenli Sözlükler 48

1. Eş Anımlı, Zıt Anımlı ve Çok Anımlı
Kelime Sözlükleri 48

2. Deyim ve Atasözü Sözlükleri 50

3. Terim Sözlükleri 51

4. Yer Adları ve Özel İsim Sözlükleri 52

- IV. Sistem Bakımından Sözlük Türleri 53
 - A. Taklîbe Dayalı Fonetik Sistem 53
 - B. Alfabetik Dizim Sistemleri 56
 - 1. Kökün İlk Harfine Göre Alfabetik Dizim Sistemi 57
 - 2. Kökün Bütün Harflerine Göre Alfabetik Dizim Sistemi 57
 - 3. Kökün Son Harfine Göre Alfabetik Dizim Sistemi (Kafiye Sistemi) 58
 - 4. Ek ve Kök Harf Ayırımının Yapılmadığı Alfabetik Dizim Sistemi 60
 - C. Tematik Sistem 60
 - D. Vezin ve Kalıp Sistemi 61
- V. Modern Dönemde Yapılmış Sözlüklere Genel Bir Bakış 61
 - 1. Dünyada Başlıca Arapça Sözlükler 62
 - 2. Türkiye’de Arapça-Türkçe Sözlük Yazımı 63
- Genel Değerlendirme ve Sonuç 64

2

NAHİV İLMİ 79

M. Şirin Çınar

- 1. Gramer Kurallarını Tespite Duyulan İhtiyaç 79
- 2. İlk Kuralları Kim Derledi? 83
- 3. İlk Telifler ve İlk Okullar 87
- 4. Kuralların Tespitinde Kaynaklar ve Metodoloji Sorunu 91
- 5. Basra-Kûfe Ekolleri ve Temel Ayırışma Noktaları 99
- 6. Bağdat ve Endülüs’te Nahiv Çalışmaları 103

3

SARF (TASRİF) İLMİ 111

Musa Alak

- I. Sarf İlmi Hakkında Genel Bilgiler 112
 - A. Sarf ve Tasrif Kavramları 112
 - 1. Sözlük Anlamları 112
 - 2. Terim Anlamları 113
 - a. Amelî Olarak 113
 - b. İlmi Olarak 115
 - 3. Sarf ve Tasrif Kavramlarından Sadece Birini Kullananların Tercih Gerekçeleri 115
 - B. Konusu 116
 - 1. Kelimenin Türleri Bakımından Sarf İlminin Konusu 116

- a. Mütemekkin İsim 116
- b. Mutasarrıf Fiil 116
- c. Sarf İlminin Alanına Girmeyen Kelime Türleri 116
 - (1) A'cemî İsimler 116
 - (2) Harfler 117
 - (3) Gayri Mütemekkin İsimler 117
 - (4) Câmîd Fiiller 117
- 2. Kelimede Yapılan Değişiklikler Bakımından Sarf İlminin Konusu 117
 - a. Mâna ile İlgili Değişiklikler 117
 - (1) Emsile-i Muhtelif 118
 - (2) Emsile-i Muttaride 118
 - (3) Bablara Nakil 118
 - b. Lafızla İlgili Değişiklikler 119
- 3. Kelimenin Halleri Bakımından Sarf İlminin Konusu 119
- C. Amacı ve Faydası 120
- D. Önemi ve Zorluğu 120
- E. Dinî Hükümü 122
- II. Sarf İlminin Temel Kavramları 122
 - A. Mîzân-ı Sarf (Vezin-Mevzûn) 122
 - B. Fiillerle İlgili Kavramlar 123
 - 1. Sığa (Zaman) Bakımından Fiiller 123
 - a. Fiil-i Mâzî 123
 - b. Fiil-i Muzâf 123
 - c. Emir Fiili 124
 - 2. Fiillerde Sayı, Cinsiyet ve Şahıs (Emsile-i Muttaride) 124
 - a. Sayı 125
 - (1) Müfred 125
 - (2) Tesniye / Müsennâ 125
 - (3) Cemi 125
 - b. Cinsiyet 125
 - (1) Müzekker 125
 - (2) Müennes 125
 - c. Şahıs 125
 - (1) Gâib / Gâibe 125
 - (2) Muhâtab / Muhâtaba 125
 - (3) Müteteklim 125
 - d. Emsile-i Muttaride 126
 - (1) Fiil-i mâzî 127

- (2) Fiil-i muzârf 127
- (3) Emr-i hâzır 127
- 3. Aslı (Kök) Harflerinin Sayısı Bakımından Fiiller (Bablar) 128
 - a. Sülâsî 128
 - (1) Sülâsî Mücerred 128
 - (2) Sülâsî Mezid 129
 - b. Rubâî 130
 - (1) Rubâî Mücerred 131
 - (2) Rubâî Mezid 131
 - (a) Humâsî 131
 - (b) Sûdâsî 131
- 4. Fâillerinin Zikredilip Zikredilmemesi Bakımından Fiiller 132
 - a. Ma'lûm 132
 - b. Meçhul 132
 - (1) Fiil-i Mâzînin Mechûlû 132
 - (2) Fiil-i Muzârînin Mechûlû 133
 - (3) Emr-i Hâzırın Mechûlû 133
- 5. Me'ûlûn bih Alıp Almama Bakımından Fiiller 133
 - a. Mûteaddî 133
 - b. Lâzım 133
- 6. Kök Harfleri Arasında İllet Harfi Bulunup Bulunmaması
Bakımından Fiiller (Aksâm-ı Seb'a) 133
 - a. Sahih 134
 - (1) Sâlim 134
 - (2) Mehmûz 134
 - (a) Mehmûzû'l-fâ' 134
 - (b) Mehmûzû'l-ayn 134
 - (c) Mehmûzû'l-lâm 134
 - (3) Muzâaf 134
 - b. Mu'tell 135
 - (1) Misâl 135
 - (a) Misâl-i vâvî 135
 - (b) Misâl-i yâî 135
 - (2) Ecvef 135
 - (a) Ecvef-i vâvî 135
 - (b) Ecvef-i yâî 135
 - (3) Nâkıs 136
 - (a) Nâkıs-ı vâvî 136
 - (b) Nâkıs-ı yâî 136

- (4) Lefif 136
 - (a) Lefif-i Makrûn 136
 - (b) Lefif-i Mefrûk 136
- 7. Çekimli Olup Olmama Bakımından Fiiller 136
 - a. Mutasarrıf 136
 - (1) Tam Mutasarrıf 137
 - (2) Nâkıs Mutasarrıf 137
 - b. Câmîd 137
 - (1) Sadece Mâzîsi Bulunanlar 137
 - (2) Sadece Emri Bulunanlar 137
- 8. Te'kid Bakımından Fiiller 137
 - a. Müekked 137
 - (1) Nûn-ı Müşeddede 138
 - (2) Nûn-ı Muhaffefe 138
 - b. Gayr-i Müekked 139
- C. İsimlerle İlgili Kavramlar 139
 - 1. Kök veya Ziyâdeli Olma Bakımından İsimler 139
 - a. Mücerred 139
 - (1) Sülâsî Mücerred 139
 - (2) Rubâî Mücerred 140
 - (3) Humâsî Mücerred 140
 - b. Mezid 140
 - (1) Sülâsî Mezid 141
 - (2) Rubâî Mezid 141
 - (3) Humâsî Mezid 141
 - 2. Cinsiyet Bakımından İsimler 141
 - a. Müzekker 141
 - b. Müennes 141
 - c. Hem Müzekker Hem de Müennes Sayılabilen İsimler 142
 - 3. Sayı Bakımından İsimler 142
 - a. Müfret 142
 - b. Tesniye / Müsennâ 142
 - c. Cemi 143
 - (1) Cemi Müzekker Sâlim 143
 - (2) Cemi Müennes Sâlim 143
 - (3) Cemi Mükesser / Cemi Tekstir 143
 - 4. Çekimli Olup Olmama Bakımından İsimler 143
 - a. Mutasarrıf 143
 - b. Gayr-i Mutasarrıf 143

5. Türemiş Olup Olmama Bakımından Mutasarrıf İsimler 144
 - a. Câmîd 144
 - (1) İsm-i zat 144
 - (2) İsm-i Mâna / Mastar 144
 - (a) Mastar-ı Gayr-i Mîmî 144
 - (b) Mastar-ı Mîmî 145
 - (c) Mastar Binâ-i Merre / İsmü'l-Merre 145
 - (d) Mastar Binâ-i Nevi / İsmü'l-hey'e 145
 - (e) Masdar-ı Sınâî / Masdar-ı Ca'î 146
 - b. Müştak 146
 - (1) Fiilden Türeyen İsimler 146
 - (a) İsm-i Fâil 146
 - (b) İsm-i Mef'ûl 146
 - (c) Sıfat-ı Müşebbehe 147
 - (d) Mûbâlağa-i İsm-i Fâil 147
 - (e) İsm-i Tafdîl 148
 - (f) İsm-i Zaman, İsm-i Mekân 148
 - (g) İsm-i Âlet 149
 - (2) İsimden Türeyen İsimler 149
 - (a) İsm-i Tasgîr 149
 6. Son Harfleri Bakımından İsimler 151
 - a. Sahih 151
 - b. Mu'tell 151
 - (1) Maksûr 150
 - (2) Memdûd 150
 - (3) Mankûs 151
- D. Müşterek Kavramlar 151
1. İbdâl 151
 2. İ'lâl 151
 3. Idgâm 152
 - a. Vâcip Idgâm 152
 - b. Câiz Idgâm 152
 - c. Mümteni' Idgâm 152
 4. Hemze 152
 - a. Türleri 152
 - (1) Hemze-i Vasil 152
 - (2) Hemze-i Katı' 153
 - b. Hemzeye İllet Harfi Muamelesinin Yapılması 153
 5. İltikâ-i Sâkineyn 154

a. İltikâ-i Sâkineyn alâ haddihî	154
b. İltikâ-i Sâkineyn alâ gayri haddihî	154
III. Sarf İlminin Tarihçesi	155
A. Kuruluş Dönemi (40-154/660-771)	155
B. Gelişme Dönemi (155-220/772-835)	157
C. Olgunluk Dönemi (221-292/836-905)	159
D. Tercih Dönemi (293/906-Günümüz)	161
IV. Nahiv Mekteplerinin Usulleri ve Hilâfiyat	162
A. Mekteplerin Usulleri	163
1. Semâ'	163
2. Kıyas	164
3. Şâz Kıraatler	164
4. Hadisle İstişhat	165
5. Müvelledlerin Şiirleriyle İstişhat	165
B. Hilâfiyat	166
V. Sarf Literatürü	169
A. Genel Çalışmalar	169
B. Nahiv İlminin Bir Parçası Olarak Sarf Konularını İşleyen Çalışmalar	170
C. Müstakil Bir İlim Olarak Sarf Konularını İşleyen Çalışmalar	174

4

BELÂĞAT İLMİ VE TARİHİ 215

Hasan Taşdelen

I. Belâgat Kelimesinin Lugat ve Terim Mânası	215
II. Belâgat ve Fesahat Ayırımı	217
III. Belâgatın Bir Bilim Olarak Ortaya Çıkışında Etkin Olan Âmiller	219
A. Şiir ve Hitabet	219
B. Kur'ân-ı Kerim ve İcâzı	220
C. Müfessirler ve Usulcüler	221
D. Kâtipler	222
E. Felsefe ve Kelâm	223
F. Dilciler	225
IV. Belâgat İlminin Dönemsel Gelişimi	226
A. Câhiliye Döneminde Belâgat Anlayışı	226
B. Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlünden Sonra Belâgat	231
1. İcâzû'l-Kur'ân'a Dair Eserlerde Belâgat İçeriği	235
2. Dil ve Edebiyat Kitaplarında Belâgat	241

3. Edebiyat Eleştirisi Kitaplarında Belâgat 249
 - a. İbnü'l-Mu'tez ve *el-Bedî'i* 249
 - b. Kudâme b. Ca'fer ve *Nakdû's-şî'rî* 254
 - c. Diğer Kitaplar 256
- C. Belâgat Tarihinde Olgunlaşma ve Parlama Dönemi 261
 1. Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga'sı* 261
 2. Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ve Belâgat Prensiplerinin Uygulanması 269
- D. Belâgatta Duraklama ve Gerçek Mecradan Ayrılma Dönemleri 271
- E. Telhisler ve Şerhler Dönemi 272
- V. Belâgat Ekolleri 277
 - A. Arap ve Bülegâ (Mısır, Şam ve Irak) Ekolü 280
 1. İbn Sinân el-Hafâcî 283
 2. Usâme b. Münkız 284
 3. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr 285
 4. Zemelkânî 287
 5. İbn Ebû'l-İsba' el-Mısırî 289
 - B. Meşârika Ekolü ve Etkileri 290
 1. Fahreddin er-Râzî 291
 - C. Megâribe (Bedî'ciler) Ekolü 296
 1. Kartâcennî ve Endelüsî 297
- VI. Anadolu'da Belâgat Çalışmaları 298
 - Sonuç 300

5

ARAP ŞİİRİ 307

Mehmet Yalar

- I. Şiirin Mahiyeti 307
 - A. Şiirin Sözlük Anlamı 307
 - B. Başlıca Tanımları 308
 1. Aruzcuların Klasik Tanımı 308
 2. Kudâme b. Ca'fer ve İbn Reşîk'in Tanımı 308
 3. İbn Haldûn'un Tanımı 309
 4. Çağdaş Bazı Tanımlar 310
- II. Başlıca Tarihi Dönemleri 311
 - A. Câhiliye Dönemi 311
 1. Birinci Câhiliye 311

2. İkinci Câhiliye 312
 - a. Câhiliye Şiirinin Kabile Eksenli Oluşu 313
 - b. Kabile Divanlarının İçerikleri 315
 - c. Şiir ve Şairin Câhiliye Toplumundaki Yeri 315
 - d. Muallakalar 318
- B. İslâm'ın Başlangıç Dönemi 320
 1. Bu Dönemin Şiiriyle İlgili Görüşler 325
 - a. Zayıf Olduğunu Savunanlar 325
 - b. Güçlü Olduğunu Savunanlar 326
 - c. Orta Yolu Benimseyenler 327
 2. Bu Dönemin Belli Başlı Bazı Şairleri ve Şiir Temaları 327
 - a. Kâ'b b. Züheyr 327
 - b. Abdullah b. Ziba'râ (ö. 15/636) 328
 - a. Nâbiga el-Ca'dî (ö. 65/684) 329
 - b. Hassân b. Sâbit 330
- C. Emevîler Dönemi 331
 1. Bu Dönem Şiirinin Özellikleri 332
 2. Bu Dönemin Şiirinde Öne Çıkan Temalar 332
 - a. Medih 332
 - b. Hiciv 333
 - c. Övünç 333
 - d. Siyasî Şiir 334
 - e. Gazel 334
 3. Bu Dönemin Belli Başlı Bazı Şairleri ve Şiir Temaları 335
 - a. Ahtal 335
 - b. Ömer b. Ebû Rebîa 336
 - c. Ferezdak 338
 - d. Cerîr 338
- D. Abbâsîler Dönemi 339
 1. Bu Dönemin Şiirinde Öne Çıkan Temalar 341
 - a. Asabiyet 341
 - b. Siyaset 341
 - c. Anlatının Çeşitlenmesi 341
 - d. Cinsellik 341
 - e. İçki 342
 - f. Züht 342
 2. Bu Dönemde Şiirin Üslûbu ve Biçimsel Yapısı 342
 - a. Mesnevi 343
 - b. Müveşşah 343

3. Bu Dönemin Belli Başlı Bazı Şairleri ve Şiir Temaları 343
 - a. Beşşâr b. Bürd 343
 - b. Ebû Nüvâs 344
 - c. Ebû'l-Atâhiye 345
 - d. Ebû Temmâm 347
- E. Endülüs Dönemi 348
 - a. Anlatı 350
 - b. Ağıt 350
 - c. Yakınma ve Merhamet Dileme 350
 - d. Yardım Talebi 350
 - e. Nazımlı İlmi Eserler 351

6

ARUZ İLMİ 357

Abdurrahman Özdemir

- Giriş 357
- I. Aruz İlmî, Mahiyeti ve Alanı 358
 - A. Tanımı 358
 - B. Ortaya Çıkışı 359
 - C. İsimlendirme Sebebi 360
 - D. Gayesi ve Mûsiki ile İlişkisi 361
 - E. Faydası 363
 - II. Aruz Terimleri 364
 - A. Hece Terimleri 364
 - B. Birim Kalıp Terimleri 365
 - C. Aruz Kusurları 366
 - D. Vezin Terimleri 372
 - E. Aruz Bahirleri 372
 - III. Aruzda Yenilik Arayışları 392
 - A. Klasik Dönem 393
 1. Bireysel Arayışlar 393
 2. Yeni Vezinler 396
 3. Yeni Şiir Formları 398
 - B. Modern Dönem 403
 - IV. Aruz Literatürü 406
 - A. Arapça Kitaplar Şerh ve Hâşiyeleri 407
 - B. Arapça Risâleler 419
 - C. Türkçe ve Farsça Eserler 420
 - D. Tezler 420

7

VAZ' İLMİ 425

Abdullah Yıldırım

Giriş 425

I. Umumi Çerçeve 427

A. Lafzî Delâletin İlkesi Nedir? 428

B. Meseleyi Doğru Kurmak:

Vaz' Sorusunun Dil-Anlam Tartışmasındaki Önceliği 439

C. Dilin Temeli Neye Dayanır ya da Kurucusu (Vâzî) Kimdir? 441

D. Tartışmanın Doğuşu ve *er-Risâletü'l-vaz'îyye*:

Adudüddin el-Îcî Tam Olarak Ne Yaptı? 449

E. Vaz' Bilgisinin Müstakil Bir İlim Olarak

Tedvinine Giden Yol 460

II. Tanım: Bir Nispet Olarak Vaz' ve Kavramsal İçeriği 470

III. Meseleler 478

A. Vaz'ın Kategorileri (Aksâmü'l-vaz') 478

1. Vâzî' (Dilin Kurucusu) Açısından Vaz':

Lugavî-Örfî-Istılahî-Şer'î 480

2. Mevzû' (Lafız) Açısından Vaz': Şahsî - Nev'î 487

3. Mecazların Vaz'îliği Sorunu 494

4. Mevzû' leh-Âletü'l-vaz' (Mâna) Açısından Vaz':

Özel-Genel 501

a. Özel Vaz'-Özel Mevzû' leh 503

b. Genel Vaz'-Genel Mevzû' leh 504

c. Genel Vaz'-Özel Mevzû' leh 505

d. Özel Vaz'-Genel Mevzû' leh 512

5. Özellik-Genellik Bakımından Nev'î Vaz'ın Kısımları 512

6. Kasta Dayalı Olup Olmaması Açısından Vaz': Kastî-Zımnî 519

B. Lafızların Vaz' Açısından Taksimi 527

Dizin 553

Takdim

Bir ilmin geçmişini bilmek, “Müspet ilimlerde bile belki daha yakın bir tarihe inmeye lüzum gösterdiği halde, mânevî (beşerî) ilimlerde tarihin derinliklerine kadar inmeye ihtiyaç gösterir.”¹ İnsanoğlunun dile karşı ilgisinin kendi tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz; ancak dil üzerine ciddi, düzenli çalışmalar, Hindistan ve Yunanistan’da milâttan sonra I. yüzyılda başlamış, kesintisiz olarak, zenginleşen bir gelenekle günümüze kadar sürdürülmüştür.²

İslâm dünyasında da dil ilimleri, ortaya çıkan ilk ilmî disiplinler arasında sayılır. Müslümanlığın iki temel kaynağı olan Kur’an ve hadislerin müslümanların hayatındaki temel rolü ve onların hayatlarını doğrudan bu metinlere göre tanzim etme gerekliliği, Arap olsun ya da olmasın bütün müslümanların Arapça’ya önem vermelerine yol açmış ve buna bağlı olarak dil ilimleri gelişmiştir. Yani Kur’an ve hadisten ibaret olan dinî nasları anlama ve anlatmaya yönelik gayretler, lengüistik araçlara müracaatı zorunlu kılmıştır.³ Hatta müslümanlar bu sebeple, daha ilk zamanlardan itibaren Câhiliye devri şiir külliyyatıyla, sınırlı miktardaki nesre ilgi duymuşlar, Kur’an ve hadisi anlamanın ancak Arap dilini ve edebiyatını iyi bilmekten geçtiğini kavramışlardır.

•••••

- 1 Hüseyin Atay, *Osmanlılar’da Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yay., 1983, s. 36.
- 2 Steven Roger Fischer, *Dilin Tarihi*, trc. Muhteşim Güvenç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 137.
- 3 Cemâleddin b. Şeyh, “Doğu’nun Şiiri”, *İslâm’da Kültür ve Bilgi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2008, V, 155.

Günlük ibadetler başta olmak üzere Kur'an'ın hayata yön veren bir metin olması, ana dili Arapça olmayan müslümanlar tarafından anlaşılma problemini gündeme getirmiş ve böylece Kur'an'ı doğru okuyup anlayabilmek amacıyla Arap dil ilimleri geliştirilmiş ve dinî ilimlerin anahtarı mesabesinde görülerek ilimler arasında bunlara öncelik verilmiştir. Nitekim ashabın Kur'an kelimelerinin anlamlarını araştırma ve dillerinden onlara dair örnekler bulma çabası, "ilmü'l-luga"nın (kelime bilimi) temellerini atarken, bu mukaddes metnin doğru okunabilmesi için tecvit (ses bilimi) ve "i'râbü'l-Kur'ân" (gramer) ilimleri teşekkül etmiştir. Edebî bir meydan okuma ile Arap dünyasına giren Kur'an'ın bu yönünün bilinme zorunluluğunun sonucu olarak şiir ve belâgat ilimleri oluşmuştur. Görüldüğü gibi Kur'an'ı doğru okuma ve anlama çabası, edebî ilimlerin gelişmesini ve daima canlı kalmasını sağlamıştır. Gerçi söz konusu Kur'ânî ilimler meydana gelmeden önce sistematik tarzda olmasa da dil ve edebiyata (şiir) bir ilginin olduğu tarihî bir hakikattir. Ancak İslâmî dönemde bu bilgi bir düzene konulmuş ve farklı bir mecraya dökülmüştür.

İslâm ilimlerinin gelişim seyrine bakıldığında tedvin dönemin-den itibaren yavaş yavaş ilimler tasnife başlanmış, müteakiben bu ilimlerle ilgili telif eserler yazılmış, mahiyet ve gelişimleri üzerinde durulmuştur. Hatta Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi⁴ kimi müellifler birden fazla tasnif denemesinde bulunmuşlardır. Konuyla ilgili en eski ve en önemli çalışmalardan biri Fârâbî'ye (ö. 339/950) ait olup daha ziyade felsefî kaygılarla⁵ ve Yunan felsefe geleneğinin tesiriyle kaleme alınmıştır. Zira evrensel bir bilgiye ulaşma iddiasında bulunan felsefenin ilimleri tasnif ve tarihini tespit çalışması Eflâtun ve Aristo zamanından beri mevcut olup aynı geleneği sürdürmek isteyen İslâm filozofları da söz konusu hedefe mâtuf çalışmalar yapmışlardır.⁶

•••••

4 Osman Bakar, *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, trc. Ahmet Çapku, İstanbul: İnsan Yay., 2012, s. 209.

5 Bakar, *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 139-140.

6 Ahmed Abdülhalim Atıyye, *Dirâsât fî târîhi'l-ulûm inde'l-Arab*, Kahire: Dâru's-sekâfe, 1991, s. 17. İlhan Kutluer'e göre de İslâm entelektüel tarihinde "el-ilm" kavramı önceleri "bilgi" anlamında kullanılırken daha sonra felsefî düşünce geleneği inşa eden müslüman filozofların bir bilimler tasnifi koymasını müteakiben "bilimsel araştırma disiplini" anlamında kullanılmaya başlanmıştır (bk. İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 18 [2000], s. 82).

İlimleri beş kategoride ele alan Fârâbî,⁷ bunların başına dil ilimlerini koyarak her dilin yedi büyük başlık altında incelenmesinin mümkün olduğunu söylemiştir.⁸ Ona göre, dil ilminin yedi alt dalı şunlardır:

1. Basit lafızlar,
2. Bileşik lafızlar,
3. Basit lafızları düzenleme kuralları,
4. Bileşik lafızları düzenleme kuralları,
5. Doğru yazım,
6. Doğru okumayı düzenleme kuralları,
7. Şiir kuralları.⁹

Fârâbî'nin ilimler hiyerarşisinin en üstüne dil ilimlerini koyması oldukça anlamlıdır. Çünkü ona göre, dil olmayınca ne felsefe, ne mantık ne de diğer ilimlerin oluşturulması mümkündür. Bu sebeple dil her şeyden önce gelen evrensel bir hakikattir.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî (ö. 387/997) ise *Mefâtihu'l-ulûm* adlı eserinde ilimleri a) İslâmî, Arabî ilimler b) Yabancıların ilimleri şeklinde iki ana kategoriye ayırmıştır. Kendisi dil ilimlerini Araplar'a özgü ilimlerden saymış, alt kategori olarak da nahiv ve şiir ilimlerinden bahsetmiştir.¹⁰ Gazzâlî ise ilimleri şer'î ve şer'î olmayan şeklinde ikiye ayırdıktan sonra, şer'î ilimleri de kendi arasında aslî, fer'î, yardımcı ve tamamlayıcı olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Dil ilimleri ise onun tasnifinde yardımcı ilimler kategorisinde yer almış ve şer'î ilimlerin yardımcısı kabul edilerek alet ilimleri olarak nitelenmiştir. Ona göre dil ilimleri; lügat ilmi, nahiv ilmi ve yazı ilmi olmak üzere üç kısımdan ibarettir.¹¹

İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) İslâm ilimleri tarihine dair yazdığı eserinde dil ilimlerini topluca "edep ilmi" başlığı altında incelemiştir. Ona göre, sözden ve yazıdan bahseden edep ilmi, on alt ilmi ihtiva

•••••

7 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul: MEB Yay., 1990, s. 54.

8 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, s. 59.

9 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, s. 59; Bakar, *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 135.

10 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 48-50.

11 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 57.

etmektedir: Lugat, tasrif, meânî, beyân, bedî‘, aruz, kavâfî, nahiv, yazma ve okuma kanunları. İbnü'l-Ekfânî de edep ilmini tasnifinin başına yerleştirmiş ve gerekçe olarak da bu ilmin kişiyi olgunluğa sevkettiğini belirtmiştir. Zira ona göre, bu ilim olmadan kişinin ke-mâlâta ermesi söz konusu değildir.¹²

Bu derleme ile hitap ettiğimiz kesim Türk okuru olduğu için yaşadığımız coğrafyanın, Anadolu'nun da dil ilimlerine katkısından bahsetmek yerinde olacaktır. Selçuklu ve Beylikler döneminde Anadolu'da din ve dil ilimleri alanlarında hem eğitim hem de telif düzeyinde hatırı sayılır bir birikimden bahsedilebilir.¹³ Beylikler dönemi medreselerinde hocalar dil ilimleri ile tâlim, telif ve şerh düzeyinde meşgul olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş devresinde adları geçen âlimlerin çoğu Osmanlı coğrafyasında yetişmiş ve etkinlik göstermiş olmayıp doğal olarak aynı kültür havzasında bulunan civar beyliklerden gelip öğrenci yetiştirmişler ve bu öğrenciler daha sonra Osmanlı ulemâ sınıfını oluşturmuşlardır.¹⁴ Bu derlemede ilgili ilim dallarını ele alan yazarlarımız bu alanlarda Osmanlı coğrafyasında ortaya konan ürünlerden de bahsetmektedirler.

Burada dikkati çeken nokta, Osmanlı'nın imparatorluk sınırlarına ulaşma evresinde bir tarafta kendi ulemâ sınıfını oluşturma çabalarının sürmekte olduğu, diğer yandan da ilimlerin tasnifine dair eserlerin ortaya konulduğu gerçeğidir. Bu tür eser telif edenlerden biri olan, Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid döneminde yaşayan Tokatlı Molla Lutfi (ö. 900/1495) *Risâle fi'l-ulûmi's-şer'îyye ve'l-Arabîyye* isimli bir risâle yazmış ve daha sonra bu risâleyi *el-Metâlibü'l-ilâhiyye* adıyla şerhetmiştir.¹⁵ Molla Lutfi bu eserinde dil ilimlerine dair yirmi dokuz ilim dalından bahsetmiştir.¹⁶

Osmanlı döneminde en kapsamlı tasnif çalışmasını yapan Taşköprizâde *Miftâhu's-saâde* adlı eserinde varlığı yazıda, sözde, zihinde ve dış dünyada bulunuşuna ve ilimleri de bu varlıkları ele alışına göre

•••••

12 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts., s. 109.

13 Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, İstanbul: Kitabevi, 2012, s. 14-15.

14 Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 15.

15 Orhan Şaik Gökyay-Şükrü Özen, "Molla Lutfi", *DİA*, 2005, XXX, 257.

16 Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 80.

gruplandırmıştır.¹⁷ Bu tasnife göre o, ilimleri yedi kısma ayırmış, ilk iki kategoride yazı ve sözle ilgili ilimlere yer vererek¹⁸ dil ilimlerini, tasnifinin başına koymuştur.

Yine bir başka Osmanlı ilim tarihçisi Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) çeşitli ilim dallarına ve bu ilim dallarında kaleme alınan eserlere dair yazdığı *Keşfü’z-zunûn*’un mukaddimesinde kendisinden önce yapılmış taksimleri ele almış ve beşinci sırada yer verdiği Taşköprizâde’nin taksimini mevcut taksimlerin en iyisi¹⁹ olarak değerlendirmiştir.

Bütün bunlar dikkate alındığında, müslümanların daha ilk zamanlardan beri dinî sebeplerle İslâm ilimlerine ilgi duydukları ve bu ilimleri hakkıyla anlayabilmenin temel şartı olarak gördükleri dil ilimlerini de bunların başına koydukları görülmektedir. Gerek dil ilimleri gerekse diğer ilimler alanında müslüman âlimler, öncekilerin çalışmalarını da esas alarak, mevcut ilimleri geliştirdikleri gibi ihtiyaç halinde yeni ilim dalları da oluşturmuşlardır. Bu durum dil ilimleri alanı için de geçerlidir. Câhiliye devri bilgisini de dikkate alarak oluşturulan dil ilimleri zamanla müstakil ilim dallarına dönüştürülmüş, ancak ilimler arasında yapılan tasnif ve sıralamada dil ilimleri hiçbir zaman ilk sıradaki yerini kaybetmemiş, tam aksine bütün ilimlerin temeli sayılmıştır.

İlimlerin tanıtımı, tasnifi konusundaki gayretler ilk dönemlerden itibaren devam etmiş; Arap dünyasından Anadolu coğrafyasına, Selçuklu’dan Osmanlı’ya Molla Lutfi, Taşköprizâde, Kâtib Çelebi gibi adlarını andığımız veya anamadığımız birçoğunun eli ile mekân ve zamanda sürekliliği sağlanmıştır. Günümüz Türkiye’sinde insanımıza aynı silsilenin bir devamı olarak hizmet sunma görevi bizlere düşmektedir. İşte bu derleme, söz konusu anlayıştan yola çıkılarak yapılmış mütevazı bir gayret olup elden geldiği oranda Türk okuruna ilmi devamlılığı sunma çabası taşımaktadır.

.....

17 Taşköprizâde, *Mevsûatü mustalahâti Miftâhi’s-saâde ve misbâhi’s-siyâde*, nşr.

Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998, s. 54.

18 Atay, *Osmanlılar’da Yüksek Din Eğitimi*, s. 60.

19 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya–Rifat Bilge, İstanbul: MEB Yay., 1941, I, 14.

Derlemeyi, Türkiye'nin Arapça sahasındaki birikimini ve önceliklerini göz önünde bulundurarak yedi bölüme ayırmayı ve her bir bölümü sahasının uzmanı olan ilim adamlarına yazdırmayı uygun gördük. Bölüm yazarı ilim adamlarının diğer uğraşları yanında vakit ayırıp böyle bir çalışmaya katkı sağlamış olmalarından dolayı kendilerine şükranlarımızı sunuyor, emeklerini saygıyla karşılıyor ve takdiri siz değerli okuyucularımıza bırakıyoruz.

Çalışma bizden, başarı Allah'tandır.

İsmail Güler

Mayıs 2014, Bursa

1

ARAP SÖZLÜK BİLİMİ VE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

Soner Gündüzöz

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş: Arap Sözlükçülüğünün Kavramsal Boyutu

Mu‘cem ve Kāmus Kelimelerinin Tanımı

Önceleri klasik Arapça’da “sözlük” mânasına gelen belirli bir kelime bulunmamaktaydı. Bu bakımdan “kitâbü’l-garîb, kitâbü’l-hayl, kitâbü’l-ibîl” gibi terkiplerle veya “kāmus, mu‘cem, keşşâf” gibi farklı adlandırmalarla sözlük ve kavram ansiklopedileri yazıldığı olmuştur.¹ Arapça’da “sözlük” (İng. dictionary) anlamında öncelikle **mu‘cem** ve ikinci olarak **kāmus** kelimeleri yaygın şekilde kullanılmaktadır. **Mu‘cem** kelimesine kaynaklık eden ‘**ucme** kelimesi, “açıklamak”, “açık biçimde ifade etmek” demek olan beyân ve ifsâh kelimelerinin zıddı olarak, “konuşmalardaki kapalılık ve belirsizliği” ifade eder. Bu anlamda ‘**ucme** “dilde tutukluk ve kişinin meramını anlatamaması” demektir. Arap olmayanlara, Arapça’yı konuşamayıp meramlarını Araplar’a anlatamadıkları için “acem” denilmesi bu sebeptedir.

.....

1 Adlandırmadaki çeşitlilik ansiklopediler için de geçerlidir. Bu itibarla mu‘cem kelimesi hem kavram sözlüklerine hem de ansiklopedilere ad olmuştur. Aynı şekilde “dâiretü’l-maârif” ve “mevsûa” terimlerinden önce ansiklopediler için “el-hâvî, el-mugnî, el-muhît, el-câmi‘, el-mecmû‘, el-mebsût, el-küllîyyât” adları kullanılmıştır (Özel, “İslâm Dünyasında Ansiklopediler”, s. 383).